

אברהם גרוסמן

והוא ימשול בך?

האישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים

אברהם גרוסמן

והוא ימשול בך?

האישה במשנתם של חכמי ישראל
בימי הביניים

מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל
ירושלים

המערכת המדעית

פרופ' יוסף הקר (יו"ר), פרופ' דוד אסף, פרופ' אלימלך הורוביץ, פרופ' יפעת וייס,
מר צבי יקותיאל, פרופ' גדעון פוקס, ד"ר אמנון רוזן-קרקוצקין
מרכז המערכת: מעין אבינרי-רבהון

עריכה לשונית והבאה לבית הדפוס: יחזקאל חובב

ספר זה יוצא לאור בסיוע

משרד התרבות והספורט – מינהל התרבות והאמנויות

The Charles Wolfson Research Fund, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל,
האוניברסיטה העברית בירושלים

מסת"ב 2-281-227-965-978

מספר קטלוגי 185-605

© כל הזכויות שמורות למרכז ולמנן שור לתולדות ישראל (ע"ר), תשע"א
אין להעתיק או להפיץ ספר זה או קטעים ממנו, בשום צורה ובשום אופן, אלקטרוני או
מכני, לרבות צילום או הקלטה, ללא קבלת אישור בכתב מהמוציא לאור.
סדר ועימוד: מרכז ולמנן שור
לוחות: מכון האופסט שלמה נתן; הדפסה: דפוס גרפית בע"מ
כולם בירושלים

לרעייתי רחל

תוכן העניינים

- פתח דבר 13
- מבוא: מורכבות הנושא ובעיית המקורות 17
- א. גורמים עיקריים 17; ב. המקורות ומורכבותם 24
- 31 פרק ראשון: ר' שמואל הנגיד: צנועה, כנועה וצייתנית
- א. שירת הנגיד ומשליו כמקור לבירור יחסו לאישה 33; ב. מעלת הצנועה 36; ג. מעלת הכנועה: הבעל כשליט בביתו 37; ד. מעלת המיוחסת 40; ה. אלימות בעלים כלפי נשותיהם: הכאת האישה כחטא כלפי שמים 41; ו. שמירת סוד ועצה רעה 43; ז. רגישות לכבוד הנשים 44; ח. האישה בשירי החשק 45; ט. סיכום 46
- 50 פרק שני: רש"י: "אב הבנות שהפך בזכותן בכול"
- א. תדמית האישה בסיפור הבריאה ובגן עדן 51; ב. היחסים במשפחה 57; ג. האהבה בחיי המשפחה 64; ד. מקומה של האישה בחיי הדת 72; ה. תדמית האישה 78; ו. הייבום כמעשה וולונטרי 87; ז. הגירושין כרע במיעוטו 91; ח. סיכום 94
- 97 פרק שלישי: הרמב"ם: פגיעה בתדמית האישה והגנה על העשוקות
- א. בריאת האישה: בין צורה לחומר 99; ב. הולזול בכישוריה האינטלקטואליים של האישה 102; ג. הצלה בשעת סכנה וחכמת האישה 106; ד. יחסי אישות 108; ה. גיל הנישואין והאהבה כסמל 112; ו. לימוד תורה לנשים 113; ז. מרים הנביאה ומעלתה הרוחנית 119; ח. הנשים במעמד הר סיני – בין רש"י לרמב"ם 120; ט. היחסים בין בני הזוג: הבעל כמלך 122; י. צניעות נשים וזכותן לחופש תנועה 123; יא. כפייה לעשות מלאכה 125; יב. טענת מאיסה כעילה לגירושין 128; יג. כפיית גט 130; יד. נישואי "האישה הקטלנית" 133; טו. מרד הטבילה 136; טז. סיכום 138

- 143 פרק רביעי: הראב"ד: הכוונות הראויות ביחסי אישות
א. תכלית בריאת האישה: האישה כמשרתת 145; ב. הכוונות ביחסי
אישות 146; ג. התחשבות באישה ביחסי המין 149; ד. הראב"ד
כמקובל: "סוד דו פרצופין" 150; ה. הממון כגורם שלילי בנישואין 151;
ו. כפייה לעשיית מלאכה 153; ז. כפיית גירושין בעקרות 153;
ח. סיכום 154

- פרק חמישי: ר' שמחה משפירא: מאבק על זכויותיהן ועל כבודן של
מוכות גורל
156 א. אלימות כלפי נשים 157; ב. כפיית גט על בעל אלים 159; ג. זכויות
היבמה 160; ד. הדאגה ל"שבויה" 162; ה. תמיכה ב"תקנת מורדת" 164;
ו. עיוורון כעילה לגירושין 165; ז. גירושי אישה שוטה 166;
ח. שידוכים מסופקים 167; ט. עדות מסופקת על מות הבעל 168;
י. נישואי יתומה קטנה 169; יא. צירוף נשים לזימון 170; יב. נשים
מוהלות 171; יג. הקפדה על צניעות נשים 171; יד. סיכום 173

- 174 פרק שישי: ר' יהודה החסיד: המתח בין אהבת האל לאהבת האישה
א. היחס האמביוולנטי אל האישה 177; ב. תדמיתה החיובית של
האישה 190; ג. תדמיתה השלילית של האישה 206; ד. סיכום 209

- 212 פרק שביעי: ר' דוד קמחי: "דבוק האיש והאשה הוא קדש ה"
א. הבריה ומעלות הגבר 213; ב. החטא בגן עדן ו"חרפת המשגל" 215;
ג. היחס ל"גיבורות" המקרא 220; ד. הצניעות ומעלותיה 222;
ה. הפוליגמיה ונזקיה 223; ו. האהבה והברית בין בני הזוג 224;
ז. סיכום 225

- 227 פרק שמיני: הרמב"ן: הרמוניה ומתחים בין פשט ודרש ובין סוד
א. האישה במערכת הבריה 230; ב. החטא בגן עדן ותוצאותיו 231;
ג. מעלת האימהות 233; ד. יחסי אישות 235; ה. ביטויי ולזול
בנשים 238; ו. דם הווסת ומקומה של הנדה בחברה 240; ז. היחס
לייבום ולאישה "קטלנית" 243; ח. תקפותה של "תקנת מורדת" 245;
ט. כוחה של טענת "מאס עלי" 247; י. כפיית גט בעקרות 249

יא. היחס לנשים מוכות גורל 250; יב. השבויה 253; יג. לימוד תורה לנשים 254; יד. סיכום 256

- 259 פרק תשיעי: הרשב"א: האישה "איננה נחשבת בבריאה"
א. האישה כ"עזר כנגדו" וכ"חלושת הדעת" 261; ב. אלימות כלפי נשים 263; ג. כפיית גט על הבעל 265; ד. בחירת בן הזוג והמאבק בנישואי סתר 268; ה. "מורדת" ו"עוברת על דת יהודית" 272; ו. היחס לריבוי נשים 273; ז. התנגדות להחזקת פילגש 275; ח. ברכת נשים על מצוות עשה שהזמן גרמן 276; ט. כפיית ייבום 277; י. דאגה לכבוד האישה ולשמירה על זכויותיה 278; יא. גירושי אישה שנחשדה בזנות 280; יב. סיכום 282

- 285 פרק עשירי: המקובלים בספרד: האישה כבבואה של השכינה
א. יסודות נשיים בעולם האלוהות 286; ב. מעלת הנישואין: האישה כהשתקפות השכינה 289; ג. אהבה וכוונה ביחסי אישות 292; ד. ייבום 297; ה. נשים בגן עדן 299; ו. גירושין 301; ז. האלמנה והקטלנית 303; ח. "נשים רעות" 306; ט. הדרתן של נשים מן העיסוק במיסטיקה 307; י. סיכום: התנגשות בין תאוריה למציאות 310

- 313 פרק אחד עשר: מהר"ם מרוטנבורג: מלחמת חורמה בגירושין
א. האישה כסנדקית ובעיית הצניעות 315; ב. עליית נשים לתורה וצירופן לזימון 316; ג. הנחת תפילין של נשים 318; ד. נישואין בגיל צעיר 320; ה. אלימות כלפי נשים 321; ו. המאבק בריבוי הגירושין 322; ז. המאבק להפחתת שכר השדכנים 328; ח. המאבק בביטול שידוכין 329; ט. איך-אונות כעילה לגירושין 331; י. זנות כעילה לגירושין 332; יא. סיכום 333

- 335 פרק שנים עשר: ר' אשר בן יהיאל: "בנות ישראל שחצניות הן"
א. מעלת הנישואין 336; ב. המאבק בנטישת נשים 338; ג. המאבק בכפיית גירושין 340; ד. המאבק בסחטנים 343; ה. ייבום 344; ו. היחס לנשים שהמירו את דתן 346; ז. היחס לנישואי ה"קטלנית" 347; ח. זכות ההחזקה בילדים 349; ט. נשים מוהללות 350; י. תפילת נשים בשפות זרות וחיובן בזימון 351; יא. סיכום 352

פרק שלושה עשר: רבנו בחיי בן אשר: "כיוון שבאה האשה בא החטא" 354
א. "דו פרצופין נבראו" 355; ב. האכילה מעץ הדעת אַם כל חטאת 356;
ג. האשה כ"חומר" וכ"נפש" 359; ד. אמהות האומה כנביאות
וכמיסטיקניות 360; ה. נשים ושדים 362; ו. קדושת המשפחה 363;
ז. ייחוס משפחה 364; ח. מעלת הצניעות 365; ט. סיכום 365

פרק ארבעה עשר: ר' מנחם המאירי: בין תורה לחכמה 369
א. קווים למעמדה של האשה היהודיה בפרובנס 371; ב. הגבר מושל
בבית 374; ג. נחיתות אינטלקטואלית של האשה 375; ד. מעלת
האהבה בחיי הנישואין 378; ה. גיל הנישואין ומעורבות ההורים בבחירת
בן הזוג 378; ו. צניעות נשים 383; ז. ריבוי נשים 385;
ח. ייבום 387; ט. אלימות כלפי נשים 389; י. גירושין 390;
יא. "אשת יפת תואר" 393; יב. הסוטה 394; יג. הנטושה 395;
יד. השבויה 396; טו. האלמנה 397; טז. ה"קטלנית" 398; יז. לימוד
תורה לנשים 400; יח. פירושים אפולוגטיים 401; יט. סיכום 410

פרק חמישה עשר: ר' יוסף אבן כספי: שנאת נשים על רקע פילוסופי 413
א. התנשאותו של כספי וזלזולו בנשים 415; ב. יחסו של כספי אל מוסד
הנישואין 417; ג. נחיתותה של האשה 422; ד. היחס אל המין: "חרפת
המושגל" 424; ה. כישורים אינטלקטואליים מוגבלים 427; ו. "קלות
דעתן" של נשים 429; ז. הצביעות והערמומיות של הנשים 431;
ח. כיעור נשים כגנאי 434; ט. סיכום 435

פרק שישה עשר: רלב"ג: "האשה נבראת לעבודת האדם" 439
א. נחיתותה הביולוגית של האשה 440; ב. נחיתותה האינטלקטואלית
של האשה ומעמדה כמשרתת 442; ג. "חרפת המשגל" 448; ד. הזלזול
בנשים 454; ה. מעלותיהן של הנשים 456; ו. האהבה במסגרת
המשפחה 458; ז. הסטייה מתורתם של הרמב"ם ואבן רושד 460;
ח. סיכום 461

פרק שבעה עשר: קלונימוס בן קלונימוס: ביקורת נוקבת על גורל האשה 463
א. קלונימוס כסטיריקן: ביקורת חברתית 464; ב. קובלנתו של קלונימוס
על גורל הנשים היהודיות 466; ג. סיכום 472

- פרק שמונה עשר: ר' יצחק עראמה: "האשה המשכלת החשובה" 475
- א. הכישורים האינטלקטואליים הנחותים של האשה 477; ב. "שתי הנשים" האורבות לגבר 479; ג. החטא בגן עדן 484; ד. האשה כמשרתת 486; ה. מעלת אמהות האומה 488; ו. "חרפת המשגל" ובתי הבושת בקהילות ישראל בספרד 490; ז. תדמית האשה ואווירת המתירנות בספרד 492; ח. סיכום 493
- פרק תשעה עשר: ר' יצחק אברבנאל: "האדם לבדו נברא בצלם אלהים" 495
- א. האשה שלא נבראה בצלם 496; ב. תהליך הבריאה ושלטון הגבר 500; ג. החטא בגן עדן ושלטון הגבר 502; ד. מעלת המונוגמיה 503; ה. "חרפת המשגל" 504; ו. טבע האשה מנוגד לטבע הגבר 506; ז. הגירושין והייבום 507; ח. האשה הקמצנית 509; ט. היחס החיובי ל"גיבורות" מקראיות 511; י. סיכום 516
- פרק עשרים: גדליה אבן יִחְיָא: מעלות האשה ועדיפותה על הגבר 518
- א. חיבורו של גדליה בשבח הנשים 519; ב. דמותה החיובית של האשה במקורות 521; ג. שעשוע ספרותי או מסה רצינית? 527; ד. חיבורו של אגריפא בשבח הנשים 529; ה. חיבורו של גדליה ומעמד האשה 532; ו. סיכום 534
- פרק עשרים ואחד: סיכום: אידאות, מוסכמות חברתיות ומציאות 536
- א. סוגיות מפתח לביורר מעמד האשה 538; ב. מאבק הנשים לשיפור מעמדם והשלכותיו על עמדתם של חכמים 563; ג. סוף דבר 567
- רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים 571
- מפתחות 603
- א. מפתח אישים 603; ב. מפתח מקומות 607; ג. מפתח עניינים 609

פתח דבר

ספר זה בוחן את מקומה של האישה במשנתם של עשרים מחכמי ישראל בימי הביניים, שפעלו למן המאה האחת עשרה ועד למאה השש עשרה. חכמים אלה מייצגים קשת רחבה של דעות, ורובם נמנים עם הגדולים והמפורסמים שבין חכמי ישראל בתקופה זו. יש בהם בעלי הלכה, פרשני מקרא, הוגי דעות, פילוסופים, חסידים, מקובלים ומשורר אחד. הפריסה הגאוגרפית רחבה ומקיפה: שבעה מספרד, שישה מפרובנס, ארבעה מגרמניה, אחד מצפון צרפת, אחד ממצרים ואחד מאיטליה. דעותיהם של החכמים נתפלגו מן הקצה אל הקצה בהתאם להשקפת עולמם, חוגם החברתי, המציאות ההיסטורית במקומם ובזמנם וזיקתם אל הפילוסופיה היוונית ואל סביבתם הנכרית. בחרתי בחכמים אלה בשל מקומם המרכזי בתרבות היהודית וכדי לשקף תפיסות עולם שונות שרווחו בעולם היהודי לתפוצותיו באותה העת. לטיבם ולזמינותם של המקורות העוסקים במקומה של האישה בחברה ובמשפחה הייתה השפעה מכרעת על בחירה זו. בשל מיעוט המקורות הרלוונטיים מפרי עטם של גאוני בבל נתקפה חלקם ולא יכולתי לדון בנפרד בעמדתם של חכמים מסוימים כשלעצמם, ונאלצתי לשלב את דעותיהם בדיונים על חכמים אחרים.

אמנם החכמים הנדונים בספר אינם מייצגים את מכלול העמדות של חכמי ישראל בימי הביניים, אך גישותיהם השונות משקפות לא רק קשת רחבה של דעות כלפי מקומה של האישה בחברה ובמשפחה, אלא גם את עולמם התרבותי והחברתי של החוגים השונים שהיו חוט השדרה של קהילות ישראל בימי הביניים.

חיבור זה הוא בבחינת המשך לספרי "חסידות ומורדות" – נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, שיצא לאור בהוצאת מרכז זלמן שזר בשנת תשס"א וזכה לשלוש מהדורות. ואולם, אם ב"חסידות ומורדות" דנתי במעמדה הראלי של האישה היהודית, הרי חיבורי זה עוסק בתאוריה, דהיינו בעמדתם של חכמים. על אף הזיקה שבין הנושאים הללו, הרי בינם وبين שאלת יחסם של חכמים למעמדה של האישה היהודית בימי הביניים קיים הבדל של ממש.

הדיון במעמד האישה נעשה מתוך פרספקטיבה רחבה. בחנתי מכלול של היבטים הקשורים בתדמית האישה, כגון: משמעות בריאתה מן הצלע, חטאה בגן עדן, תכונות אופייה, מקומה במשפחה ובחברה, השכלתה, אלימות כלפיה, זכותה לפרק את התא המשפחתי, היחס לחיי אישות, ומקומן של הגרושה והאלמנה בחברה. במאות האחת עשרה–החמש עשרה חל שיפור במעמדה של האישה היהודית באירופה בכמה תחומים

בהשוואה למעמדה בתקופת התלמוד. השיפור נובע מפעילותם הכלכלית של היהודים באותה העת וממעמדה של האישה בשכבות העילית של החברה הנוצרית. שיפור זה זכה לתמיכתם של חכמים גדולים, אך בשל התערערות חוסנו של התא המשפחתי במקצת הקהילות היהודיות במאות השלוש עשרה והארבע עשרה, בעקבות ריבוי הגירושין, חלה נסיגה בנכונותם של חכמים לסייע לנשים במאבקן לשיפור מעמדן. תופעה מקבילה חלה במקומן של הבגינות (beguinae) בחברה הנוצרית. הכנסייה תמכה בהן בתחילה, אך במחצית השנייה של המאה השלוש עשרה החלה לרדוף את המסדרים שלהן. מכיוון שדעותיהם של חכמים הושפעו במידה רבה מן המציאות הכלכלית, החברתית והתרבותית במקומם, עסקתי גם בנושאים אלה, אם כי במידה מוגבלת, כדי שלא להרחיב את היריעה. כמו כן נזקקתי להשקפות עולם מקבילות בעולם הנוצרי והמוסלמי שבתוכו חיו ופעלו היהודים, כאשר הן נראו לי קשורות במישורין בהשקפתם של חכמי ישראל. מחשבה רבה הקדשתי לשאלת המניע שעיצב את עמדותיהם של חכמים. האומנם הייתה להם משנה סדורה בשאלת מעמד האישה? האם השקפת עולמם נובעת מאישיותם, מתנאי המקום והזמן, ממורשת רעיונית והלכתית עתיקה, ואולי גם מהשפעת הסביבה? במקרים רבים לא ניתן להשיב על כך תשובה חד משמעית, ולעתים שזורים הגורמים השונים זה בזה. אף שקשה לקבוע מסמרות בשאלה זו, דומני שיש לה חשיבות ראשונה במעלה, ולכן מצאתי לנכון לנסות להתמודד עמה.

המקורות לחקר השקפותיהם של החכמים מגוונים: הלכה, פרשנות, שאלות ותשובות, ספרי הגות ומוסר, מיסטיקה, סיפורים עממיים, פיוטים ושירה. מקצת המקורות משובשים בשל מעשי מעתיקים, שהשמיטו דברים מן הטקסטים אשר לפניהם או שהוסיפו עליהם מתורתם של אחרים. בשל כך נזקקתי במקרים מסופקים גם למקורות שבכתבי יד. השתדלתי שלא לייפות את המציאות. מקצת הוגי הדעות הללו, הנמנים עם המפורסמים שבין חכמי ישראל בימי הביניים, נקטו עמדות שליליות כלפי הנשים. חכמים אלה הושפעו מהשקפות עולם שרווחו בספרות התלמודית, בספרות הפילוסופית ובהגותם של חכמים שפעלו בסביבתם הנכרית. הם היו בני זמנם ומקומם. יש בכך כדי להסביר במידת מה את עמדותיהם הבלתי מחמיאות כלפי נשים. לעומת זאת, חכמים אחרים טרחו לסייע לאישה והגנו על כבודה ועל זכויותיה, ובהם כמה מן הגדולים שבין חכמי ישראל בימי הביניים. בפרק האחרון סיכמתי את ההשקפות האופייניות לארבע האסכולות המרכזיות – בעלי הלכה, פילוסופים, מקובלים וחסידים – בעשרה נושאים מרכזיים. כמו כן בחנתי את חלקן של הנשים בעיצוב עמדותיהם של החכמים ואת ההשפעה של המציאות ההיסטורית על השקפותיהם. במקומה של האישה במשנתם של שישה מן החכמים הנדונים כאן כבר עסקתי במקומות אחרים, אך גם בפרקים אלה הכנסתי שינויים ניכרים, בהתאם למחקרים חדשים ולמקורות שנתגלו לי בינתיים.

פתח דבר

בחיבור זה סקרתי את השקפתם של עשרים מחכמי ישראל, ואין בהם אף לא אישה אחת. בדיקת השקפתן של הנשים עצמן על מעמדן ועל תדמיתן מתבקשת מאליה בחיבור מעין זה. ואולם אין בידינו כל חיבור מקיף או מקורות מספיקים מפרי ידיה של אישה יהודיה בימי הביניים שיכול היה לפרנס דיון בנושא זה, לעומת יצירה ענפה למדי של מספר נשים נוצריות באותה עת באירופה. בספרי "חסידות ומורדות" הקדשתי דיון להימנעותן של נשים מכתובה ונזקקתי לכך שוב בפרק העשירי ובפרק המסכם של חיבור זה. ההדגשות שבציטוטים הן שלי.

חובה נעימה היא לי להודות לאלה שסייעו בידי בהשלמת ספר זה ובהבאתו לדפוס. בבירורם של כמה עניינים נסתייעתי בחברי ד"ר אביעד הכהן, ד"ר יהודא גלינסקי, פרופ' דניאל אברהמס והרב שמשון לוינגר. רעייתי רחל טרחה הרבה בהקלדת הספר ובשיפור סגנונו. עזרה זו מצטרפת לעזרתה במחקרי במשך שנים רבות, ולה אני מקדיש ספר זה. יחזקאל חובב טרה בשיפור סגנונו של הספר ובהתקנתו לדפוס ולעתים אף העירני בעינו החדה על גופם של דברים. מר צבי יקותיאל, מנהל מרכז זלמן שזר, ליווה במסירות את הכנתו של הספר. כמו כן סייעה בידי מעין אבינרי-רבהון, מרכזת המערכת המדעית של המרכז.

הדפסת הספר נסתייעה בתרומתה של הנהלת המכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים בראשותו של פרופ' אהרן ממן. יעמדו כולם על התודה ועל הברכה.

אברהם גרוסמן

ירושלים, כסלו תשע"א

מבוא:

מורכבות הנושא ובעיית המקורות

תדמיתה של האִישה במשנתם של חכמי ישראל בימי הביניים הושפעה משבעה גורמים עיקריים: (א) המורשה המקראית והתלמודית; (ב) מורשתם של גאוני בבל ושל המרכזים המקומיים; (ג) מעמדה של האִישה בחברה היהודית במרכזים השונים; (ד) מעמדה של האִישה בחברה הנכרית הסובבת ובמשנתם של הוגי דעות נכרים; (ה) המעמד הכלכלי של המשפחה וחלקה של האִישה בו; (ו) התפשטות הפילוסופיה והקבלה; (ז) אישיותו של החכם והשקפת עולמו.

ארבעת הגורמים הראשונים ברורים ומובנים, ועקבותיהם ניכרים בכל תחומי החיים של היהודים בארצות גלותם. המורשה ההלכתית העתיקה – הן המקראית והתלמודית הן זו של גאוני בבל – לא עלתה לעתים קרובות בקנה אחד עם המציאות הכלכלית והחברתית של קהילות ישראל בימי הביניים. דוגמאות לא מועטות להתנגשויות מעין אלה נשתמרו בספרות הרבנית לענפיה השונים. הנושא נדון הרבה בספרות המחקר ולא אעסוק בו כאן. לעומת זאת, הגורם החמישי, חלקה של האִישה בחיי הכלכלה, נראה לכאורה תמוה או מופרז. ואולם מדובר בגורם כבד משקל, שהשפעתו על התמורות במעמד האִישה ועל מקומה במשנתם של חכמים הייתה מכרעת. אציג גורם זה בקיצור נמרץ, שכן כל המתעלם מהשלכותיו על מעמד האִישה בקהילות ישראל בימי הביניים ועל מקומה במשנתם של חכמים חוטא לאמת.

א. גורמים עיקריים

1. התמורה הכלכלית

במאות השמינית–העשירית הפכה החברה היהודית בהדרגה מחברה חקלאית, כפי שהיה בארץ ישראל ובבבל בתקופת המשנה והתלמוד ובראשית תקופת הגאונים, לחברה בורגנית או זעיר בורגנית. תמורה זו החלה בבבל כבר במאה השמינית, אך היא הלכה והתפשטה מבבל לכל תפוצות ישראל.¹ היהודים נטשו באלפיהם את העבודה החקלאית,

1 בספרד היא החלה בתקופה מאוחרת יותר. עד המאה האחת עשרה רבו בה היהודים שעסקו

עברו לגור בערים, ובהדרגה הפכו לאומה שעיקר פרנסתה על מסחר, עסקי כספים ומלאכה. זוהי תמורה מכרעת והיו לה השלכות כבדות משקל על עולמם הרוחני ועל מעמדם החברתי, הפוליטי, הביטחוני והתרבותי של היהודים במרכזים השונים. כל המעיין בספרות השאלות והתשובות, המשמרת עדויות על חיי היומיום של היהודים, מתרשם מריבוי השאלות העוסקות בבעיות הקשורות לחלקם של היהודים בסחר הבינלאומי ובסחר המקומי.² גם היהודים באירופה נטלו חלק חשוב בסחר הבינלאומי, במיוחד במאות התשעית-האחת עשרה.

הנשים היהודיות השתלבו בפעילות הכלכלית הזאת בתחומי המסחר וההלוואה בריבית, ובשל הנסיעות של הבעלים למרחקים והיעדרותם מביתם תקופות ממושכות, הן היו אחראיות לא רק על ניהול עסקי הבית אלא גם על חינוך הילדים. לצורך המסחר וההלוואה בריבית הן באו לעתים קרובות במגע ישיר עם שליטים נכרים. תמורה כבדת משקל זו נתנה את אותותיה לא רק על מעמדה של האישה בחברה וסייעה בשיפור הדימוי העצמי שלה, אלא גם השפיעה על יחסם של חכמים אליה. מקומה במשנתם, לעתים לחיוב ולעתים לשלילה, נבע במידה רבה מן התמורה הסוציאל-אקונומית הזאת.³

התמורות הכלכליות הנזכרות השפיעו גם על מבנה החברה היהודית. עליית הערים באירופה במאות השנים עשרה והשלוש עשרה הביאה לשיפור במעמדן של הנשים הנוצריות בחברה הבורגנית. לנשות האצולה היו בתקופה זו סמכויות חשובות בניהול הבית ולעתים אף בניהול האחוזה.⁴ היהודים, שנמנו עם שכבות העילית, השתדלו לסגל לעצמם כמה מאורחות חייה של השכבה הזאת. אף שהגורמים לתמורה בחברה האירופית הנוצרית היו שונים מאלה שהשפיעו על החברה היהודית, חלו תמורות מקבילות רבות בשתי החברות. אין ספק שההתפתחויות בחברה הנוצרית השפיעו לא רק על אורח חייהן של הנשים היהודיות אלא גם על תביעתן לשיפור מעמדן, והדבר אילץ את החכמים

בחקלאות. ראו: אשתור, קורות היהודים בספרד, א, עמ' 173-190. בספרות השו"ת נשתמרו עדויות רבות על כך.

2 ספרות ענפה נכתבה על המסחר הבינלאומי הזה וחשיבותו למעמדם הכלכלי של היהודים ועל קשרים ספרותיים בינם ובין מרכזים אחרים. ראו להלן, הערה 5. על הקשרים הספרותיים בעקבות הסחר הזה ראו: א' גרוסמן, "זיקתה של יהדות אשכנז הקדומה אל ארץ-ישראל", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 58-92; גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 424-435, ושם ספרות נוספת.

3 בתמורה הכלכלית הזאת ובהשלכותיה עסקתי בהרחבה בספרי חסידות ומורדות, וצינתי שם לספרות העוסקת בנושא, במיוחד בעמ' 13-15.

4 "We find no really effective barriers to the capacity of women to exercise power. They appear as military leaders, judges, castellans, controllers of property"; מקנאמארה וומפל, כוח הנשים בימי הביניים, עמ' 94. לדין מפורט בהתפתחויות אלה ראו: אברגטס, נשים אריסטוקרטיות בצרפת.

"והוא ימשול בך?" בוחן את מקומה של האישה במשנתם של עשרים מן הגדולים והמפורסמים שבחכמי ישראל בימי הביניים. חכמים אלה — אנשי הלכה, פרשני מקרא, פילוסופים, מקובלים, חסידים ומשורר אחד — פעלו באירופה ובמצרים והשפעתם על מעמד האישה הייתה רבה. ממשנתם עולה קשת רחבה של דעות כלפי מקומה של האישה בחברה ובמשפחה. האם הייתה להם משנה סדורה בשאלת מעמד האישה? האם השקפת עולמם נובעת מאישיותם, מתנאי המקום והזמן, ממורשה רעיונית והלכתית עתיקה, ואולי גם מהשפעת הסביבה?

"והוא ימשול בך?" בוחן סוגיות מרכזיות ביחס אל האישה, כגון: משמעות בריאתה מן הצלע, חטאה בגן עדן, תכונות אופייה, מקומה במשפחה ובחברה, השכלתה, אלימות כלפיה, זכותה לפרק את התא המשפחתי, היחס לחיי אישות, האהבה במשפחה, ומקומן של הגרושה והאלמנה בחברה. הוא דן ביחסם של חכמים אל האישה ובמעמדה מתוך פרספקטיבה רחבה: הזרם המחשבתי שאליו הם משתייכים (בעלי הלכה, פילוסופים, מקובלים או חסידים), חוגם החברתי, המציאות ההיסטורית במקומם ובזמנם וזיקתם אל הפילוסופיה היוונית ואל הוגי דעות נכרים. חיבור זה ממשיך ומרחיב את ספרו של המחבר "חסידות ומורדות — נשים יהודיות באירופה בימי הביניים" (מרכז זלמן שזר, תשס"א).

המחבר, **פרופ' אברהם גרוסמן**, הוא פרופסור אמריטוס בחוג להיסטוריה של עם ישראל באוניברסיטה העברית בירושלים, חבר האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, חתן פרס ביאליק לחכמת ישראל לשנת תשנ"ז וחתן פרס ישראל לשנת תשס"ג. בין מחקריו: חכמי אשכנז הראשונים, חכמי צרפת הראשונים. במרכז זלמן שזר הופיעו ספריו: חסידות ומורדות, רש"י.

על העטיפה:

איור מתוך מכלול רוטשילד, איטליה, המאה ה-15; אוסף מוזיאון ישראל, ירושלים; צילום: © מוזיאון ישראל, ירושלים, בידי ארדון ברחמא.

עיצוב העטיפה: תחיה רוזנטל, ירושלים

0 01850000605 7
דאנאקורד 185-605

מחיר מומלץ 127.60 ש"ח